

v 19. století: je prokazatelné, že v díle žádná intence vyjádřit »záhadnost věčného ženství« nebyla a že si enigmatičnosti Mony Lisy nepovšimnul po téměř čtyři století nikdo. Avšak sociologický výzkum přece jen není umělecký artefakt, takže *kreativní invence* má zde své dost jasné meze. Interpretáční přesah dat je samozřejmý, je však třeba, aby nebyl vydáván za »empirickou skutečnost« samotnou.

Samozřejmě, že radikální domyšlení celé této úvahy by znamenalo zříci se jakéhokoliv měření nebo alespoň abdikovat na to, aby výsledky měření byly jednoznačně interpretovány. Tyto postoje ale nejsou a nebyly v sociologii nijak výjimečné, protože zdaleka ne všichni sociologové koncepcí matematizované sociologie pokládají za ideál, o nějž je nutno usilovat.

Operacionalizace a filozofie empirického výzkumu

Zvláštní, jak se z velkých slov dají dělat velké myšlenky. Zjednodušte některým lidem slovník, a nebudou vůbec mít, co říci. Když slyším nebo čtu takové tlachy o duchovní krystalizaci, tvarovém přepodstatnění, tvůrčí syntéze nebo jak se tomu říká, dělá se mi špatně. Můj ty bože, lidi, myslím si, strčit vám nos do organické chemie (a to ještě nemluvím o matematice), to by se vám těžko psalo! V tom je největší bída našeho věku: na jedné straně naše mozky pracují s mikrony a infinitesimálními veličinami s přesností téměř dokonalou, a na druhé straně necháme své mozky, své cítění i myšlení ovládat nejmilhavějšími slovy.

K. Čapek, Život a dílo skladatele Foltyňa

Čapek jako by ústy svého neslavného hrdiny anticipoval veliké myšlenkové drama nejen moderního člověka naší doby, ale i dramatický zápas humanitních věd o své vlastní sebeurčení; jenž má v neposlední řadě povahu zápasu o pojmovou přesnost, o odstranění oné čapkovské mlhavosti a o dosažení maximální exaktnosti, snad dokonce ve stylu *mathesis universalis*. Tento zápas o pojmovou přesnost není jen záležitostí sémantickou či lingvistickou, ale je úsilím nesmírně metodologické i ontologické důsažnosti. V sociologii je tradičně diskutován jako problém operacionalizace teoretických pojmu.

1. Problém teoretických pojmu v sociologii

Povšimněme si hned tohoto sousloví: operacionalizace *teoretických* pojmu, v němž je obsažena celá geneze i celá složitost problému. Sociologie vznikla a historicky se ustavila jako *teoretická* vědní disciplína, jejíž empirické zakotvení

(o kvantifikaci nemluvě) bylo sporadické nebo přinejmenším nesystematické a rozhodně nemělo programovou podobu.

Do sociologie tak od konce minulého století vstoupila celá její základní pojmoslovna a terminologická výbava, vnitřně rozporná a nejednou dokonce kontradiktorní. Byl a je to soubor teoretických pojmu odlišně definovaných či vůbec nedefinovaných a nikoliv nepodstatná část vývoje sociologie jako vědy byla vlastně sporem právě o definice základních kategorií v rámci různých myšlenkových systémů (srv. Merton, 1982, 31n). Tyto spory o nominální definice – právě proto, že byly vedeny v kontextech kontradiktorních teoretických systémů – příliš mnoho světla do pojmového vybavení sociologie nevnesly a k jejímu ustavení jako kumulativní vědy rozhodně nepřispěly, protože téma všechny soupeřící tábory v podstatě doktrinářsky setrvaly na svých vymezeních (srv. např. diskuse o pojmech statusu, role, postoje, hodnoty, třídy, stratifikace, kultury atd.). Sociologie tak byla přeplňena oněmi čapkovskými nejmílnavějšími pojmy, o jejichž definice byl sice veden spor, ale nebyl dokonce ani kladen základní problém – čemu vlastně tyto pojmy v realitě »empiricky« odpovídají?

Položíme-li právě tu otázku, bez nesnází zjistíme, že každý teoretický (přesněji neempirický či mimoempirický) pojem stojí ve dvojím ohni, protože je na jedné straně ohrožen vnitřním nebezpečím hypostaze (zvěčnění, »zfak-tičení«), kdy se pojmu přisoudí samostatné reálné bytí (ontologická svébytnost), a na druhé straně vnějším nebezpečím exkomunikace z vědy právě pro svou domnělou (či reálnou) empirickou neplnohodnotnost (srv. Stuchlinski, 1982).

To, čemu se říká spekulativismus v sociologii, je vlastně výraz krajní tendenze hypostazovat tyto teoretické pojmy a operovat s nimi tak, jako by vyjadřovaly pravou, podstatnou, nadempirickou, nadkaždodenní, smyslově nezachytitelnou skutečnost. To, čemu se říká empiricismus v sociologii, je naopak výrazem krajní tendence exkomunikovat co možná všecky neempirické pojmy, které nemají »empirické krytí«, tj. pokud nelze pomocí soustavy indikátorů ukázat, čemu pozorovatelně, smyslově etc. v realitě odpovídají.

Tyto dvě tradiční tendence byly v posledních dvou desetiletích doplněny třetí, která má sice úctyhodnou weberovsko-diltheyovskou tradici, je však oplodněna podněty kulturně antropologickými (Hymes), sociolingvistickými (Chomsky), psychiatrickými (Laing) a psychologickými (Rogers), totiž *linií fenomenologickou*, přesněji řečeno *interpretativní* (srv. Halas, 1983), která odmítá stejně tak »hypostatický spekulativismus« dokládaný strukturním funkcionalismem, jako »exkomunikativní empiricismus« vtělený ve všech odrůdách pozitivismu. Pro tuto orientaci je *sudidlem sociologické relevance každého fenoménu* (a tedy i každého pojmu) jeho striktní zakotvení v každodenním bytí, v běžné zkušenosti

»sociálního aktéra«: není tedy ani spekulativní superreality, ani scientistně vybudované a vlastně stejně spekulativně zkonstruované »empirické skutečnosti«, protože je jediná skutečnost, skutečnost neopakovatelné, individuální zkušenosti. Netřeba zdůrazňovat, že v této »velké trojce« – spekulativismu, empirismu a interpretativismu – jsou obsaženy všechny ústřední otázky výstavby sociologie jako vědy, zejména pak spor nomotetismu s idiografismem a letitý spor nominalismu s realismem (srv. Petrusek, 1982).

2. Meze extrémního operacionalismu

Avšak jaké je místo *operacionalismu* v tomto nebyvale zásadním metodologickém sporu v soudobé sociologii? Operacionalismus se v sociologii projevil jako vyhraněná koncepce antihypostatická, radikálně empirická, proti-spekulativní, ale i protiinterpretativní. Původ operacionalismu, jeho genetické zakořenění v *krizi moderní fyziky* na počátku století, je do té míry známý, že se můžeme omezit jen na stručnou rekapitulaci. V roce 1927 vyšlo dílo známého fyzika P. W. Bridgmana *The Logic of Modern Physics*, jehož ústřední myšlenkou byla teze, že všechny pojmy moderní fyziky musí být vymezeny operací, která odkazuje na jejich empirické denotaty. V klasické formulaci Bridgmanově: pojem délky je stanoven, jsou-li stanoveny operace, jejichž prostřednictvím se délka měří. Nebo v obdobně aforistické formulaci psychologické: intelligence je to, co měříme testem intelligence. Již v Bridgmanově koncepci a zejména v důsledcích, jež z ní byly vyvozeny, se ukázala přinejmenším čtyři základní omezení operacionalistické metody jako způsobu vymezování významu pojmu:

1. *Bludný kruh operacionální definice*, na nějž poukazuje Kemeny (1967, 135): »Snažíme se definovat délku. Abychom mohli aplikovat operacionální definici, musíme využít teorie, v níž se používá pojem délka, který měl být vlastně definován. Odkud máme vědět, co znamenají tyto teorie, dokud nevíme, co znamená délka, a jak máme vědět, co znamená délka, dokud nevíme, co znamenají tyto teorie?«

2. *Problém plurality operacionálních definic*: Bridgman si byl od počátku vědom toho, že teoretickému pojmu můžeme připsat buď jednu operaci nebo množinu operací, která však musí tvořit unikátní a nerozčlenitelný celek. Máme-li k dispozici více než jeden soubor operací, máme eo ipso více než jeden pojem. V sociologii byl tento problém, jak uvidíme podrobněji dále, formulován Blalockem, avšak v neprospečných verzích Bridgmanovy, podle níž jednomu teoretickému

pojmu smí odpovídat jedna operacionální definice a tam, kde operujeme více definicemi, jsme povinni zavést další teoretické termíny.

3. *Radikální operacionalismus jako filozofický postoj*: operacionální způsob definování pojmu, který má zcela nepochybně v jádru racionální smysl v tom, že »formuluje empirické podmínky aplikovatelnosti teoretického pojmu« (Bogomolov a kol., 1978, 403), byl – jak se to ve vědě nezřídka stává – povyšen na samospasitelný obecně filozofický princip scientistické purifikace nejprve fyzičky, později pak i jiných věd.

Radikální operacionalismus však odmítl explice již ten, z jehož teorie byl původně odvozen, totiž Albert Einstein: »Abychom mohli traktovat nějaký logický systém jako fyzikální teorii, není nutné požadovat, aby všechna její tvrzení mohla být nezávisle interpretována a »operacionálně ověřena«; de facto toho nikdy žádná teorie nedosáhla a je to ostatně obecně nedosažitelné. Abychom mohli teorii traktovat jako fyzikální teorii, je nezbytné pouze to, aby implikovala empiricky ověřitelná tvrzení.« (Cit. podle Kemeny, c.d., 136.)

4. *Mimo fyzikální přesah operacionalismu*: v kontextu novopozitivistické orientace na analýzu jazyka vědy (a to vědy každé, nikoli toliko fyziky) jako na centrální filozofický problém se operacionalismus chtěl přirozeně projevit jako životaschopný i mimo svůj původní fyzikální rámec, což prosazoval Bridgman sám. Bylo by však mylné předpokládat, že se »operacionalistický model« pojmové konstrukce vědy ujal ve vědě obecně. Spíše naopak. Pouze dvě humanitní vědy, psychologie a sociologie, přijaly operacionalistickou devizi jak v její výstavbě, tak posléze liberalizované podobě. G. Schlesinger oprávněně konstatuje, že operacionalistické pojednání bylo »ve vědeckém teoretizování snad nejdramatičtěji akcentováno v psychologii, daleko dramatičtěji než ve fyzice samotné« (Schlesinger, 1967, 545). Operacionalismus totiž dokonale koincidoval s radikálním behaviorismem, který se jako »forma naivního operacionalismu« orientoval na manifestní, pozorovatelné chování ve snaze vyloučit ze zorného pole psychologické vědy »nepozorovatelné«, intrasubjektivní fenomény a vyloučit introspekcí jako plnohodnotnou metodu.

V sociologii, jak upozorňuje Przelecki (1966), došlo k obdobnému oslnění filozofickým operacionalismem v *lundbergovské sociologii*. G. A. Lundberg za předmět každé vědy, netoliko psychologie či sociologie, prohlásil chování a všechny neoperacionálně definované pojmy měly být programově z věd o chování exkomunikovány. Tato vývojová fáze je dnes již ve své extrémní podobě nepochybně minulostí. Strategie extrémního operacionalismu je nahrazena »vyváženějším operacionálním přístupem, který zdůrazňuje význam specifických měřicích procedur nebo operací k testování tvrzení, který však nepopírá

význam pojmu a abstrakcí samotných. V tomto širokém smyslu je většina vědců, pokud se ovšem vůbec zabývají testováním tvrzení a teorií, operacionalisty« (Phillips, 1971, 52).

3. Sedm způsobů, jak se dělá sociologie

Podmínka, kterou formuluje Phillips, totiž »pokud se ovšem vůbec zabývají testováním tvrzení a teorií«, je podstatná, protože poukazuje na skutečnost, že problém operacionalizace se týká vlastně jen jednoho způsobu »dělání sociologie«, způsobu, který je založen na *dominaci klasického verifikaci principu* (sr. Panin, 1981). Tento typ sociologie má tři základní podoby:

1. podobu koncepcí, které reálně nebo alespoň metateoreticky usilují o výstavbu sociologie jako deduktivního systému, pokud možno formalizovaného a eventuálně kvantitativního;

2. podobu koncepcí, které se omezují na budování (v principu induktivních) teorií středního dosahu, jež na bázi empirického výzkumu dospívají k vysvětlení určitých parciálních skutečností (sr. Merton, 1982) a

3. podobu běžného, nezřídka rutinního, utilitárního empirického výzkumu, který je v nejlepším případě založen na souboru obecnějších, neempirických, ale parciálních hypotéz, jež vyžadují přepis do operacionální podoby proto, aby vůbec mohly být ověřeny.

Kromě tohoto typu sociologie, který vědomě či nevědomě sleduje tradici výstavby sociologie more geometrico (a tím se ovšem vystavuje řadě metodologických nebezpečí), existují ještě alespoň čtyři jiné způsoby »dělání sociologie«:

1. *liberálně scientistické koncepce*, které sice pokládají explanaci za základní funkci sociologie, ale netrvají na jejím hypotetico-deduktivním modelu jako jedině možném, nýbrž formulují liberální direktivu »vysvětluj, jak můžeš«, všechny prostředky vysvětlení jsou přípustné;

2. *radikálně antiscientistické koncepce*, které programově odmítají tradiční způsob shromažďování empirických dat na základě dotazníku a dotazníkově-počítačový »verifikaci princip« a jež jsou reprezentovány všemi variantami *interpretativní sociologie*;

3. *teoretické systémy vysoké úrovně obecnosti*, které nehledají systematické způsoby vlastního empirického ověření samostatně získanými daty, a konečně

4. »výpovědi« o společnosti, které netrvají na tom, aby byly pokládány za

»teorie« a jejichž empirická základna je odvozena z jakýchkoliv zdrojů, jež jsou z hlediska tématu výpovědi funkční – od novinových článků přes oficiální statistiky a inzeráty po analýzu sociologické i krásné literatury, vysoké i pokleslé.

Těchto čtyř typů sociologie se tedy problém operacionalizace vlastně netýká právě proto, že jsou budovány jinak než na verifikačním principu: cílem není formulace empiricky testovatelných hypotéz a jejich systematické ověřování terénním výzkumen. Třebas Parsons problém operacionalizace nezná a navíc výslově odmítá možnost užití operacionalizačních procedur ve vztahu k tzv. neempirickým propozicím zejména normativním a existenciálním (Parsons, 1964, 25); Merton, který metateoreticky formuluje problém teorií středního dosahu a některé z nich dokonce sám konstruuje, se operacionalizace dotýká zcela okrajově; *etnometodologická orientace*, Goffman, *fenomenologická sociologie* problém operacionalizace odmítají jako naprosté nepochopení podstaty humanitních věd; autoři *frankfurtské školy* (pomineme-li arcit Adornovo dílo o autoritářské osobnosti) pracují s empirickými daty jiného druhu a jinak, než aby si vůbec kladli otázku jejich systematického ověřování empirickým výzkumem; Mills ve svých nejlepších výpověďích o společnosti (*Mocenská elita* a *Bílé límečky*) standardní verifikační princip prostě nepotřebuje a v *Sociologické imaginaci* výslově říká, že »nikdo samozřejmě není povinen používat těchto (tj. standardně empirických) metod jako jedině možných nebo považovat určitý model za absolutní kánon: «není to jediný možný empirický způsob» (Mills, 1968, 65).

Ony výpovědi o společnosti, které nemají zakotvení ve standardním empirickém materiálu a jež interně nepodléhají verifikačnímu principu, zaujmají ovšem v sociologii osobité místo, protože právě ony, ne-li dokonce právě jen se stávají *literárními bestsellery*, *diskusním oběživem a součástí sociologického folklóru*. Merton však právě tento typ sociologie dosti vášnivě odmítl: «V krajních případech bývá tvrdý skelet fakt, závěrů a teoretických řešení zcela zacloněn měkkým tělem stylistické ornamentace. A přece jiné vědecké disciplíny – fyzika, chemie, podobně jako biologie, geologie či statistika – se uchránily před nešťastným svazkem s literárními můzami. Podřízeny vědeckým cílům, kladou tyto disciplíny preciznost, objektivismus a stručnost nad dokonalé rytmické jazykové vzorce, bohatství popisu a dojímavé slovní obrazy. I když neexistuje shoda v tom, zda sociologie se má snažit o úroveň danou chemií, fyzikou či biologií, nelze tvrdosíjně setrvávat na tom, že musí rivalizovat s historií, filozofií nebo literaturou. Každý se musí držet svého a v případě sociologie to znamená jasně vyjádřenou snahu o vzájemně logicky svázaná a empiricky potvrzená tvrzení o sociální struktuře a jejích změnách, o lidském chování uvnitř této struktury a důsledcích tohoto chování» (Merton, 1982, 89).

Je nesporné, že se v tomto smyslu konstituovaly vlastně *tři typy sociologie* – klasicky verbálně vyjádřená *teoretická sociologie*, *sociologie more geometrico* a *sociologie more fabulosu*. Termín «sociologie more fabulosu» – jako komplement k proslulému *more geometrico* – označuje sociologii, která je právě «více literaturou» než vědou, je více čtivem než výzkumnou zprávou, je více dramatickou nadsázkou než chladně scientistní rozvahou, je více polemikou než informací. Její síla není v praktické utilitě, nýbrž v bezprostředním sociálním vlivu, její «funkční verifikaci» je pak fakt, že se o dílech tohoto druhu diskutuje, vedou se spory učené i diletaantské, z děl tohoto druhu vznikají slogan a bonmoty. S jistou nadsázkou jde o Montaigne a Brunetiéry moderní sociologie.

Sociální působení této sociologie je ovšem rozmanité a značně diferencované. Stačí, uvedeme-li (podle Passent, 1983) literární díla tohoto druhu, která západní autority pokládají za *zlatý fond sociologie* či obecněji humanitní vědy *more fabulosu*: Adornova *Dialektika osvícenství*, Engelsovo *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Malinowského *Sexuální život divochů*, Popperova *Otevřená společnost*, Straussův *Život Ježíšův*, Van de Veldeho *Dokonalé manželství*, Leninův *Stát a revoluce*, sociální úvahy Wienerovy a Chomského, Le Bonova *Psychologie davu*, některé práce Lukáčovy, Margaret Meadové atd. Lze vést spor o jednotlivé hodnoty duchovní, mravní i odborné, ale stěží lze popřít, že jde o vlivný typ intelektuální aktivity, který nemůže být v úplnosti kompenzován scientistně pojatou »odbornou« sociologií výzkumných zpráv a kvaziteoretických úvah. I u nás má tento typ sociologie jistou tradici v části díla E. Chalupného, I. A. Bláhy a J. L. Fischera. Dnes tento druh sociologie nejvýznamněji zastupuje V. Bělohradský.

Tento typ sociologie je nepřeložitelný do »čistého jazyka vědecké teorie«, protože takový překlad mění nejen obsah, ale především autorskou intenci. Proto také pokusy poměřovat jej modelem sociologie *more geometrico* jsou předem odsouzeny k nezdaru.

Dosavadní naše úvahy měly »eliminační« funkci, chtěly co možná názorně ukázat, že *problém operacionalizace je z hlediska celkové struktury soudobé sociologie problémem parciálním*, nikoliv univerzálním. Netýká se sociologie celé, ale jen její jisté – i když snad podstatné – části, klasické sociologie se ovšem netýká vůbec, leda ex post.

4. Lazarsfeldův model operacionalizace

Zcela nepochybným »klasikem« empirické metodologie je Paul Felix Lazarsfeld, jehož *Jazyk empirického výzkumu* (spolu s Rosenbergem) patří k zakladatelským dílům moderní sociologie. Lazarsfeld ovšem nebyl nikdy úzkoprsý a doktrinářský neopozitivist, jeho metodologické úvahy měly vždycky meta-teoretické zakotvení a teoretický kontext (srov. o tom podrobněji Batygin, 1990).

Lazarsfeld proto také situuje problém operacionalizace do poměrně širokých souvislostí své *filozofie sociálních věd* (Lazarsfeld, 1970) a zdůrazňuje, že centrálním problémem této filozofie, jak v novopozitivismu ani jinak není možno, je problém jazyka sociologie. Komplex otázek, jež tvoří to, co sám nazývá sociologickou metodologií, je však daleko širší, protože zahrnuje: 1. rozložení výzkumných problémů, 2. explikaci obsahu termínů a pojmu, 3. explikaci technik (Lazarsfeld zdůrazňuje, že techniky samy do metodologie nepatří), 4. vymezení vzájemné vazby mezi technikami, 5. systematizaci empirických závěrů a konečně 6. formalizaci analýzy. Výčet problémů, nikoliv jejich věcné řešení, tak odkazuje spíše k mertonovskému modelu sociologické metodologie než k rigidnímu novopozitivismu. Ústředním problémem však zůstává analýza termínů, jichž sociologie používá, a jež podle Lazarsfelda probíhá na dvou úrovních – genetické nebo strukturní.

Genetická analýza jazyka vědy spočívá v tom, že analyzujeme texty »klasiků sociální filozofie nebo sociologie«. Stanovisko Lazarsfeldovo je mírnější než stanovisko Blalockovo nebo ještě pozdější stanovisko »radikálních sociologů«. Podle Blalocka klasické sociologické koncepce vlastně nejsou teoriemi a jejich analýza je proto v podstatě pouze intelektuálním cvičením. Podobnou úvahu ovšem čteme i u autorů přesně opačné orientace, u tzv. interpretativních sociologů, kteří v sociologické dělbě práce rozlišují »teoretické kapitalisty«, kteří tvoří teorie (Durkheim, Weber, Parsons), a »empirické proletáře«, kteří jako by nemohli dělat nic jiného, než empiricky ověřovat to, co »teoretičtí kapitalisté« v podstatě spekulativně vymysleli.

Lazarsfeld sám není stoupencem sociologie jako ryze empirické, neteoretické vědy, jak se mu někdy mylně připisuje, ale spíše zastáncem pojetí sociologie jako vědy empiricko-teoretické. Právě proto má pro něj smysl analyzovat to, čeho se teoreticky orientovaná sociologie dobírala. Genetická analýza má být prováděna na čtyřech úrovních: 1. zjištění empirického obsahu pojmu, jež jsou v klasických teoriích užívány, 2. odhalení »netušených souvislostí«, tj. souvislostí, jichž si sami autoři teoretických soustav nejsou explicitně vědomi, 3. zjištění skrytých dimenzí, tedy toho, co je latentně v teorii obsaženo, ale nevysloveno a 4. zjištění

formálních podobností v odlišných teoriích a na jejich základě případná identifikace podobnosti strukturní a obsahové. S jistou dávkou zlomyslnosti bychom mohli říci, že Lazarsfeld tak formuluje jakýsi program »novopozitivistické hermeneutiky«, což je sousloví, které sice zní jako *contradictio in adjecto*, avšak pouze potud, pokud setrváme na »nálepce« a odhlížíme od skutečného obsahu navrhovaného analytického postupu.

Podstatnější je pro Lazarsfelda nicméně *strukturní analýza pojmu*, která je založena na »explikaci pojmu«. Explikace je mu identická s operacionalizací. Lazarsfeld kdysi navrhl známou čtyřfázovou proceduru, kterou lze dnes najít v každé příručce sociologické metodologie, většinou však již bez odkazu na Lazarsfelda: intuitivní představa (explikace výchozích obrazců), konkretizace konstruktu (analytický rozklad na elementy nazývaný někdy dimenzionální analýzou), stanovení empirických indikátorů a jejich sumace do škál nebo indexů.

Lazarsfeldův model netřeba meritorně komentovat, zdůrazněme však některé opomíjené aspekty jeho pojetí. Především – Lazarsfeld mj. vychází z toho, že operacionální procedura jako předpoklad měření je zakotvena v každodenní životní praxi a zkušenosti (Lazarsfeld, 1972, 134). Podobně i měření a klasifikace jsou přece jako elementární – vlastně vždycky interpretativní – procedury obsaženy v každodenní praxi. Nelze tedy předpokládat, jak se někdy nai vnitř věří, že by právě operacionalizace, která přece také vychází z běžného vědomí a každodenních interpretačních procedur, mohla garantovat »vědeckost« přesahu každodenní zkušenosti a běžného vědomí jakýmsi nezávislým empirickým výzkumem.

Lazarsfeld sám nevěří v samospasitelnost ani operacionalizace, ani kvantifikace, jak se mu nezřídka přisuzuje: »ten či onen problém může být natolik složitý, že řešit jej kvantitativními metodami by bylo příliš drahé« (Lazarsfeld, 1972, 145). Tento povýtce ekonomický argument se zejména v souvislosti s rozvojem počítacové techniky nezdá sice zcela přesvědčivý, avšak doplněn Lazarsfeldovým závěrem, že »nikdo nemůže popřít, že *intuitivní interpretace a široký historický rozhled* jsou klíčovými nástroji sociologa« (c.d., 146), celou věc dostatečně ozrejmuje.

V Lazarsfeldově pojetí je in nuce formulován základní obecný problém operacionalizace, totiž to, že není procedurou s přesnými pravidly, ale že je radikálně reduktivním postupem, jehož prostřednictvím řešíme základní dilema mezi nevyčerpateľností sociální reality a omezeností naší poznávací kapacity: *operacionalizací nehledáme pouze empirický ekvivalent teoretického pojmu, ale řešíme daleko obecnější otázku, totiž jak smysluplně a zdůvodněně redukovat*

sociální realitu, abychom ji uchopili těmi technickými, metodickými a výpočetními prostředky, jež máme k dispozici.

Operacionalizace jako *reduktivní krok* tedy není přísně vzato empirická procedura, ale od samého počátku je to procedura interpretativní povahy, při níž si mnohdy badatel ani není vědom, kolika neempirických kroků se dopouští. Pars pro toto: Lazarsfeldem uváděný příklad je vlastně založen na tom, že vyjdeme z »intuitivní představy« soudržné komunity, kterou pak »analyticky« popíšeme v sociologických teoretických pojmech (interakce, personální, komunikační etc. dimenze) a právě pro tyto pojmy hledáme empirické indikátory atd., aniž si však klademe otázku, odkud se, probůh, právě tyto pojmy vzaly.

Interpretativní procedura, která spočívá v jádru samotné operacionalizace, je založena na třech předpokladech: 1. na výzkumném záměru, 2. na úhrnu použitelných technik a 3. na teorii, pokud je v daném případě vůbec k dispozici. V běžné literatuře se dosti často uvádí, že *dimenzionální analýza* (tedy: rozklad pojmu na ukazatele) je založena právě na »teorii« daného sociálního jevu, ačkoliv je nesporné, že snad k většině jevů, jimiž se ve výzkumu zabýváme, žádnou odpovídající parciální teorii prostě nemáme. *Diktát metody* je dosti obecně znám a lze jej obrazně vyjádřit Kaplanovým aforismem – *dejte klukovi kladívko a on už si najde, co je rozhodně třeba rozbit*. Operacionalizace je většinou podřízena sumě technik, jež má badatel k dispozici (nebo které prostě zná nebo technicky může aplikovat), nikoliv teoretickému rozhodnutí. Právě tato suma technik pak rozhodujícím způsobem určuje povahu výsledného tvaru operacionální definice.

Diktát metody a výzkumného záměru může vést k těžkému znásilnění sociální reality a dokonce ke konstituování jakési svébytné *sociologické* (nikoliv sociální) skutečnosti. Připomeňme příklad, který vypráví tuším Silverman, o návštěvnících z cizí planety, kteří se pokusili pochopit náš svět z toho, co se o něm píše v sociologických časopisech – a nepochopili nic, protože četli o jakémse jiném světě, než s nímž se ve skutečnosti setkali. Ostatně zkuste si udělat představu o »reálném socialismu« z obrazu, který o něm vytvořila dobová »empirická sociologie« – a taky nepochopíte nic.

5. Pluralita a klasifikace operacionálních definic

Lazarsfeld klade také otázku, na kterou jsme narazili již v souvislosti s Bridgemanovým výchozím pojetím operacionálních definic, totiž *otázku jejich plurality*. Jde vlastně o zaměnitelnost indexů, protože v Lazarsfeldově pojetí je operacionální definice vlastně indexem zkonstruovaným ze sumy indikátorů. Lazarsfeldova teze, přímo nazvaná »pravidlem zaměnitelnosti indexů«, je jednoznačná: »Závěry empirických výzkumů zůstávají do značné míry konstantní, provede-li se rozumná záměna jednoho indexu jiným, přičemž podstatný pak je «nikoliv vztah mezi indexy, ale jejich vztah k vnějším proměnným» (Lazarsfeld, 1965, 98-100).

Problém plurality operacionálních definic ústí v *nezbytnost jejich klasifikace*, klasifikace nikoliv substantivní, věcné, předmětné, ale pouze metodologické. Dobrým východiskem může být předpoklad, že definice se od sebe potenciálně liší ve třech základních dimenzích:

1. *Validitou operace*: pojem validita zde používáme v běžném významu, kdy validita znamená, že technika měří, co si měřiti předsevzala. Operacionální definice se tak od sebe liší mřou adekvátnosti: adekvátní operacionální definice je ta, která umožňuje měřit to, co je daným pojmem označeno, neadekvátní je ta, která sice měří »něco podobného«, nikoliv však přesně to, k čemu se daný pojem vztahuje.

2. *Validitou získaných dat*: některé operace umožňují získat data zcela validní, jiné pravděpodobně validní atd. Validní operacionální definice tedy poskytuje relativně vysoce validní data. Konkrétně: odpovědi respondentů jsou v souladu s jejich názory a postoji, záznam pozorovaného chování odpovídá chování, které bylo možno pozorovat atd.

3. *Ekonomií získávání dat*: jedna operace umožňuje získávat data snadno a rychle, druhá pomalu a obtížně. Můžeme proto rozlišit operace ekonomické a nákladné, přičemž bohužel dosti obecně platí, že čím je procedura ekonomičtější, tím méně validní data poskytuje.

Přijmeme-li tyto tři základní charakteristiky operacionálních definic, pak prostou logickou konstrukcí získáme osm základních typů:

I. Operacionální definice adekvátní:

1. adekvátní, validní, ekonomická: optimální operacionální definice
2. adekvátní, validní, nákladná: použitelná
3. adekvátní, nevalidní, ekonomická: použitelná
4. adekvátní, nevalidní, nákladná: spíše nepoužitelná.

II. Operacionální definice neadekvátní:

1. neadekvátní, validní, ekonomická: spíše použitelná s nutností dodatečné interpretace dat
2. neadekvátní, validní, nákladná: totéž
3. neadekvátní, nevalidní, ekonomická: nepoužitelná
4. neadekvátní, nevalidní, nákladná: absolutně nepoužitelná.

Z této typologie lze pak odvodit možné *vzájemné vztahy mezi operacionálními definicemi*. V zásadě jsou operacionální definice ve vztahu 1. *substituce* (Lazarsfeldovo pravidlo zaměnitelnosti indexů), 2. *alternace* (liší se validitou dat nebo nákladností, jsou však adekvátní), 3. *komplementarity* (odkazují na odlišné aspekty téhož jevu, takže se sice věcně doplňují, ale nelze je zaměnit), 4. *disjunkce* (jsou založeny na pojmové konfúzii, protože předpokládaný denotát teoretického pojmu je u obou operacionálních definic odlišný).

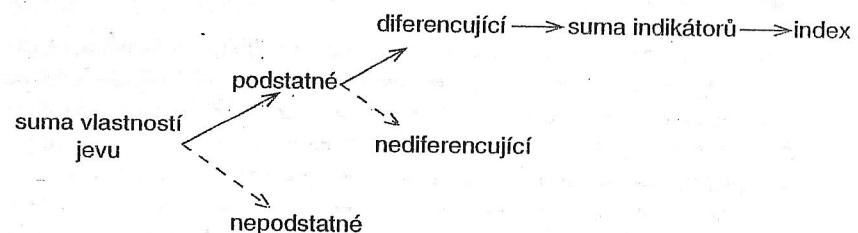
6. Tři typy kritiky operacionalismu

Operacionalismus se stal základem filozofie empirického výzkumu. Právě proto ale také nemohl ujít kritice ze strany těch, kteří nebyli a nejsou ochotni sociologii s empirickým výzkumem prostě ztotožnit. V zásadě lze vyčlenit tři základní typy kritiky operacionalismu.

První typ kritiky operacionálního přístupu ke «strategii empirického výzkumu» reprezentují *stoupenci umírněného scientismu*, tj. ti autoři, kteří realizují sociologii jako teoreticko-empirickou vědu, sociální realitu chápou jako svébytnou a specifickou, připouštějí však současně možnost zkoumat ji i prostředky, jež jsou dílem analogické, dílem přejaté z věd přírodních (například modelování, formalizace, experimentování, kvantifikace atd.). Nejde tedy o sociologii budovanou přímo more geometrico, ale o sociologii, která respektuje fakt, že přírodní vědy vypracovaly určitý metodologický aparát, který nelze beztrestně ignorovat. V té věci má zcela pravdu Pivčevič, který zdůrazňuje v polemice s některými fenomenologickými sociology, že je nutné odlišit 1. sociální vědu budovanou jako »subdepartement fyziky« a 2. vědu obecně, která znamená vždycky přijetí určitých minimálních pravidel vědeckých procedur, nutnost přesné formulace propozic atd. (Pivčevič, 1972, 337). Odmítnutí radikálního scientismu tedy nesmí znamenat odmítnutí pravidel konstituce vědy jako specifického druhu poznání, který se liší od běžného vědomí, jakkoliv z něho musí vycházet.

Druhý typ kritiky operacionalizačních procedur je veden spíše z pozic socio-

logie vědění než na bázi nějaké imanentní kritiky. Reprezentuje ji např. vedle Millse (srov. kapitolu Byrokratický étos ze *Sociologické imaginace*, 1968, 87n) Gideon Sjoberg, který – zhruba rekapitulováno – konstatuje, že *operacionalizace je vlastně modelována analogicky jako každý typ byrokratického myšlení*: všechno je rádně uspořádáno do ukazatelů, ty jsou změny a spočítány, ale vztah k realitě zůstává volný nebo v krajním případě žádny, přičemž dominantní funkci tohoto uspořádání je efektivní manipulace. Existují – podle Sjoberga – objektivní sociální tlaky, které posilují operacionalistickou orientaci právě proto, že je v souladu s tužbami »soudobé americké byrokracie«, která nutně potřebuje »nějak uspořádat, seřadit lidi« (Sjoberg, 1959, 615), k čemuž se právě reduktivní »operacionální« a »instrumentální« procedury výjimečně dobře hodí. Vztah mezi byrokracií a »rigidním operacionalismem« je tedy vzájemný: byrokrat potřebuje operacionalizujícího sociologa a sociolog-operacionalista se volens nolens stává byrokratem převlečeným za nestranného sociologa. Tato kritika byla napsána před více než třemi desítkami let. Její oprávněnost zajímavým způsobem prokazuje skutečnost, že pro totalitní socialismus (jemuž jeho levicoví kritikové důsledně říkali »byrokratický«) byla ze všech variant sociologie západní provenience přijatelná jediná – empirická sociologie založená na operacionalizaci jako výchozí proceduře. I zcela oficiální sociologové přejímalí bez mrknutí oka, jinak velmi bdělého, toto standardní schéma operacionalizace:

Podobné schéma najdeme třeba u Zicha (1976, 126) a žádný pokus o filozofickou »sofistikaci« nemůže zakrýt neopozitivistický původ procedury samotné. Marxisté měli vždycky mocný nástroj v »dialektilce podstaty a jevu«, ale o tom dále.

Třetí typ kritiky je založen na *interpretativním paradigmatu* sociologie, tj. na koncepci, která »společenskou skutečnost vidí jako něco, co neustále vzniká jako produkt interakce, něco, co je stále tvořeno jejími účastníky. V tomto paradigmatu je základem interakce i sociálního řádu každodenní umění interpretace

založené na zdravém rozumu. (Halas, 1983, 35). Tato sociologická orientace odmítá scientistický model budování vědy o společnosti a limine a akcentuje absolutní specifikum sociální reality (Cicourel, etnometodologové). Jádro kritiky operacionalismu, jakkoliv pouze implicitní, je obsaženo již ve slavné úvaze Schutzově o *homunkulovi* v *sociologii*, kterou můžeme s jistotou licencí rekaptulovat takto: Operacionalistická sociologie nejprve zredukuje reálného člověka, aktéra sociálních situací, na homunkula tím, že jej «zoperacionalizuje», tj. vlastně zkonestruuje podle střihu metod, jež má k dispozici, a pak se tohoto homunkula opět na jeho homunkulský život. O sociální realitě tato operacionalistická sociologie, založená dominantně na dotazníku, mnoho neříká, protože zcela potlačuje autentické vidění, prožívání a interpretaci těch, kdo jsou dotazováni.

Podrobněji se z tohoto hlediska operacionalizací zabývá pouze Phillipson (in: Filmer aj., 1978, 193), který charakterizuje operacionalizaci právem jako proceduru, která je »podřízena hypoteticko-verifikačnímu modelu« přírodovědecky pojaté sociologie a jejímž smyslem je stanovit »přímý, mechanický vztah mezi pojmem a jevem v sociálním světě«. Tato procedura, jakkoliv neutrálně se tváří, není ve skutečnosti ničím jiným než »výrazem implicitních každodenních představ badatele a může být pochopena jen díky vlastním každodenním představám čtenáře«, takže »indikátory a empirické referenty pojmu, jež jsou využívány k verifikaci formulovaných hypotéz, jsou ve skutečnosti produktem sociologova každodenního vědění, obecné „hypotézy“, jejichž empirickou analýzou se zdánlivě zabývá, nikterak nejsou závislé na jeho „soukromých“ praktických teoriích, jichž využívá v procesu operacionalizace«, takže nejsou »neutrální«.

Dále, namítlá Phillipson, operacionalizace hledá empirický smysl, význam pojmu, který přece svůj význam již má, protože je »dán« faktorem lidské sociální komunikace, v níž je permanentně a kontextuálně redefinován. Operacionalistická sociologie tak ignoruje fakt, že *sociální svět má immanentní smysl*, který je nezávislý na sociologově vědomí, vědění a chtění. A konečně, ačkoliv operacionalizace má přemoslovat teorii a empirii, je pozoruhodné, že skuteční teoretické kontraargumenty neuvážují a k ničemu ji nepotřebují. Z Phillipkové o žádné operacionalizaci neuvažují a k ničemu ji nepotřebují. Z Phillipsových kontraargumentů je nejpodstatnější důraz na fakt, že *operacionalizace je vlastně interpretativní procedura*, která je stejně (ani více ani méně) hodnotná jako každodenní interpretace sociálních faktů jinými aktéra sociálního života. Z rutinní praxe je ostatně známo, že operacionalizace je tím obtížnější, čím méně sociolog ví o sociálních faktech, jež jsou předmětem jeho zájmu, z běžné zkoušnosti, z vlastního života. Jakkoliv netvrídí, že sociolog musí všechny sféry sociálního bytí poznat tak říkajíc na vlastní kůži, nemohu se zbýt dojmu, že Phillipson má pravdu v tom, že tam, kde při operacionalizaci nevystačíme ani

s vlastní, ani se zprostředkovanou informací, používáme vlastních »soukromých« kvaziteorií a parateorií, které ovšem žádný »vědecký status« nemají.

Interpretativní sociologie je stále ještě silnější ve své »pars critica« než v rozvíjení alternativních řešení. Je však nesporné, že v tomto punktu, totiž v otázce tvorby a precizace pojmu, právě zde bylo vynaloženo nemálo efektivního úsilí.

Skvělým příkladem je klasická koncepce Herberta Blumera, který již v roce 1955 v článku příznačně nazvaném *Čeho se nedostává sociologické teorie?* a v pozdější studii *Metodologické principy empirické vědy* ostře kritizoval redukci sociologické metodologie na souhrn kvantitativních procedur, na »způsob nakládání s proměnnými«, jež »nějakým způsobem změříme«. Blumer navrhl od operacionalizace velmi odlišné procedury »vyčištění pojmu«, tzv. exploraci (soustavné pozorování interakčních situací pomocí eticky přípustných procedur) a inspekci (vztažení obecného pojmu k faktum každodenního života).

Ne náhodou se vyhralil, zejména v rámci etnometodologie, také výrazný *sociolinguistický směr*, který empiricky zkoumá např. problém »indexikality« přirozeného jazyka, jazykové vyjádření každodenního »praktického sociologického myšlení« atd. ve snaze formulovat problém každodenního vědění a jeho místa v počínání samotných sociologů, včetně jejich operacionalizačních aktivit: »Analýza základních problémů jazyka a významu ukázala, že sociolog-výzkumník musí pokládat za problematická nejen data, která získává od zkoumaných subjektů, ale také své vlastní, neexplicitní předpoklady, které náležejí do sféry běžného vědomí a na jejichž základě jsou tato data interpretována« (Filmer aj., 1978, 234).

7. Operacionalismus a interpretativní sociologie

Rozdíl mezi interpretativní a operacionalistickou sociologií lze shledávat ještě v jednom podstatném momentu. Zatímco operacionalistická sociologie svého kontaktu se sociální realitou dosahuje prostřednictvím operacionalizačních procedur a technik (zejména, ba povýťce dotazníkových), jež vstupují mezi výzkumníka a reálného aktéra sociálních situací, snaží se interpretativní sociologie více využít přímého, nezprostředkovaného styku. To neznamená ani zdaleka redukci sociologie na »zúčastněné pozorování«, protože všechny techniky včetně dotazníku jsou přípustné, pokud jsou přípustné eticky, znamená to spíše důraz na jiný typ kontaktu se sociální realitou, než jaký poskytuje opera-

cionalistická sociologie. Ta totiž, podle názoru nejen radikálních interpretativních kritiků, ale i empiriků schopných sebereflexe, vlastně po »zdárně provedené operacionalizaci« (na základě zdravého rozumu) již nemá žádný jiný korektiv, zda obraz reality je či není »objektivní«.

Interpretativní sociologové ovšem souhlasí s tím, že v *průběhu* poznávacího procesu samotného nemáme k dispozici žádné permanentní korektivy, ale koneckonců jistý korektiv k dispozici máme, a to právě *na konci* celé výzkumné procedury. Je jím »*princip adekvátnosti*«: »Sociologická explanace musí připoštět zpětný překlad do jazyka, jehož používají sami účastníci sociálního života« (Filmer, 1978, 254). Zformulujeme-li tedy určitou sociologickou výpověď o sociální skutečnosti, musíme být také schopni přeložit ji do takového jazyka, aby mu aktér rozuměl a aby se v naší výpovědi mohl poznat.

Lze namítat, že korektivem vědeckého poznání nemůže být každodenní zkušenosť a běžné vědomí, jež jsou pouze empirická, a že vůbec není ideálem vědy dosahovat souladu mezi sociologickými konstrukty a konstrukty každodenní zkušenosť, nýbrž odkrývat »hlubinné«, »podstatné« atd. stránky sociálního života, které v konstruktech a interpretačních schématech každodenního života údajně nemohou být reflektovány. V tomto smyslu je vedena kritika principu adekvátnosti některými marxisty (Jonin, 1981), ale i jinými sociology (Giddens), kteří konstatují, že kdyby byl princip adekvátnosti dostačující, pak by vlastně žádná věda nebyla nutná. V tom jsou zajedno se známou Marxovou myšlenkou, že kdyby podstata a jev byly identické, nebylo by třeba žádné vědy, protože – aplikováno na naš problém – by postačilo jít za aktéry a pouze se jich dotázat. Podobně formuluje své výhrady i Peter Winch, který zdůrazňuje, že sociální věda musí (a má právo) používat svých specifických technických termínů, jež však musí – v případě sociologie dvojnásob – logicky vázat na ty termíny, které jsou aktérovi srozumitelné (srv. Winch, 1958).

I zde lze vznést dosti zásadní námitku, že totiž názor respondenta jako zpětný korektiv nemůže být rozhodující, protože on sám přece nemusí sociální realitě, v níž žije, rozumět, nemusí rozumět vlastním motivům a pohnutkám svého jednání, o jeho objektivních efektech ani nemluví. Kdyby tomu bylo úplně naopak, tzn. kdyby jí aktéři sociální situace v úplnosti rozuměli, pak by přece nemělo smysl ji vůbec zkoumat, což je ovšem opět variace na téma »dialektiky podstaty a jevu«.

Tato námitka však platí jen z části. *Princip adekvátnosti* a konkrétní technická direktiva z něho vyvozená (direktivá zpětné vazby s aktérem) může korigovat především popis sociální skutečnosti, může korigovat, co udělá z reality proces agregace individuálních dat v určité výše či méně umělé celky. Ale i v případě

pokusů o parciální či singulární explanaci (jichž pohříchu ve výzkumných zprávách nebývá mnoho) by stalo za to konfrontovat návrh explanace s tím, jak sociální skutečnost vysvětuje (»interpretuje«) aktér, jehož jsme byli podrobili zkoumání. Zde vůbec nejde o to, že by vox populi byl nutně vox dei, že by dodatečná výpověď aktéra jednoznačně a definitivně rozhodovala o tom, zda naše explanace či interpretace je zdůvodněná nebo není, ale spíše o to, že bychom nesporně získali řadu nových pohledů na daný problém, pohledů, které jsme ani nemohli tušit, právě protože naše výzkumnická interpretační schémata jsou nejednou zásadně odlišná od schémat aktérů.

Princip adekvátnosti, podobně jako běžné vědomí obecně, je ovšem současně *korektivem mimovědních zkreslení*, jež vstupují do sociologických explanací a interpretací či teoretických konstrukcí obecně.

Shrneme-li, můžeme konstatovat, že operacionalizace je procedura, která je nezbytná v *empirickém výzkumu*, který je nota bene revolucionován počítáčem. Pokud budeme v sociologii s počítáčem pracovat, a to nepochyběně ještě dlouhou dobu budeme, pokud bude v sociologickém instrumentáriu dominantní technikou dotazník, a to nepochyběně ještě dlouho bude, pokud bude sociologie definována v povědomí veřejnosti jako věda, která »poskytuje tabulky«, a to jistě ještě nějaký čas potrvá, a pokud se sociologové budou svou vědu profesionálně zabývat a tedy »žít«, potud se operacionalizačním procedurám prostě nevyhneme, protože právě ony a vlastně jen ony umožňují, abychom dosahovali relativně »tvrdých« dat.

Ale – a to je to, co chceme dokázat – uvedený typ empirického výzkumu není jediným myslitelným typem sociologického styku se sociální skutečností, s empirickou realitou. Styk s realitou prostřednictvím dotazníku a eo ipso počítáče není vždycky ani nutný, ba ani žádoucí. Josef Weizenbaum, specialista v počítáčové technice, to formuluje takto: »Existují úkoly, jejichž řešení není vhodné svěřovat počítáči, a to bez ohledu na to, zda jsou či nejsou pro počítáč řešitelné« (Weizenbaum, 1982, 67). A právě takových problémů v sociologii existuje obrovské množství.

Tím jsou ovšem – na pozadí analýzy a kritiky operacionálních procedur – otevřeny nové, a nikterak zanedbatelné problémy: 1. *ontologické*, které se vztahují k otázce – které části sociální skutečnosti jmenovitě jsou počítáčovou sociologií nepostižitelné a proč? a 2. *metodologické*, jejichž řešení by mělo být odpovědí na otázku, které konkrétní techniky, zejména kvalitativní, máme k dispozici jako alternativu či komplement k technikám, jež vyžadují operacionalizaci?

Smyslem předchozích úvah tedy nebylo diskreditovat operacionalizační pro-

ceduru samu (ve své rigidní podobě byla diskreditována dostatečně), ani navrhovat alternativní řešení uvnitř této procedury samé, ale obhájit *právo na alternativní metodologii*, která zatím má ódium »neexaktnosti« právě proto, že postupuje odlišně od těch standardních procedur, jež jsme si před lety rutinně osvojili. Případ operacionalizace však umožňuje znova položit staronovou otázku – a co je to ve společenských vědách vlastně exaktnost?

Spor o kvalitativní analýzu a kritika počítačové sociologie

Nejednou bylo řečeno a napsáno, že je lépe vědu dělat než uvažovat o tom, jak by měla být dělána co nejlépe, protože je nepochybně důležitější vypovídat o skutečnosti než stanovit předpisy, jak se o ní vypovídá mít či nemá. Toto obecně nesporně správné stanovisko však v sobě skrývá latentní nebezpečí *metodologické bezstarostnosti*, která se může změnit v rutinní šablonu, v jeden navyklý způsob přístupu k realitě, který je posléze povýšen na jediný možný – podle úsloví o zvyku jako železné košili. Ano, zajisté máme na mysli běžný typ tzv. konkrétního či empirického výzkumu, jak jej známe ze stovek výzkumných zpráv, projektů a programů, typ, který se proměnil v definiendum *sociologie vůbec*: »image« sociologie v povědomí veřejnosti informované (zadavatelé, pracovníci v jiných vědních oborech) i neinformované je ztotožněn s »empirickým výzkumem«, konkrétněji s dotazníkem, se souborem kvantitativních údajů, tabulek, koeficientů, matic, případně grafů a histogramů.

Tuto představu, jistě zjednodušující, nelze vytykat veřejnosti, protože ta ji odvodila z *faktického stavu věcí*, z toho, že sociologové svou disciplínu sami takto veřejnosti prezentovali. Sociologický výzkum – s různými drobnými obměnami – probíhal podle známého schématu: zadání – hypotézy – projekt – dotazník – dotazování – strojové zpracování – výzkumná zpráva – návrhy na opatření – publikace. Překročit tento posvátný rámec třeba tím, že by výzkumná zpráva nebyla založena na dotazování nebo na jiném druhu kvantitativně zpracovatelných údajů a neobsahovala tabulky, čísla a návrhy na opatření, bylo a vlastně dosud je téměř nemyslitelné. Zapomnělo se jaksi na to, že *tento typ sociologie je provenience velice novodobé a že vlastně nemá žádnou »solidní« tradici*, na čemž mnoho nezměnily ani nesmělé pokusy dokazovat, že empirický výzkum se prováděl již v 19. (ba 18.) století. Zajisté, v minulosti společensko-vědního myšlení najdeme vskutku klasické práce naplněné empirickým materiálem (standardně se uvádí trojice – Engels, Le Play, Durkheim), ale jde vskutku